

અ મ લ દા રે

તો એવા જ હોય

ક્ર ક્ર ક્ર

મૂલ્ય એક આનો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરામિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૨૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૫મ્બલદારી લો અધ્યાય
રોય.

વિષય ૬-૨

અમલદારો તો એવા જ હોય !

લેખક : મૂળાલયી

મૂલ્ય એક આનો

સંવત ૧૯૮૭

સને ૧૯૩૧

સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ
સામાજિક
સેવા સંસ્થા
૧૧ ૨૨૬

મુદ્રક : અમૃતલાલ અંબાશંકર દવે, સૌરાષ્ટ્ર
મુદ્રણાલય, રાણપુર. પ્રકાશક : બળવંતરાય ગો.
મહેતા, પ્રમુખ : લોક સેવા સમિતિ બાવનગર.

અર્પણ

જેણે માનવજાતિએ પીધેલાં
અમલનાં ઝેર ખખેરી
નાખવાના શપથ લીધા છે;
જેણે અમલદારશાહીને અંધાર-
પછેડો જગતના ચોકમાં ખુલ્લો
કરવાની અનન્ય જનસેવા બજાવી
છે, એવા આપખુદીના કટ્ટા શત્રુ
શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને

અત્યેક ગામડામાં ઘેરઘેર સંઘરવા જેલું

ગામડામાં વેઠ

એ ભાવનગર રાજ્યના વેઠના ધારાઓનો સંગ્રહ છે.

એનાં થોડાં મથાળાં જુઓ:—

‘વેઠ ક્યારે કરાવી શકાય ?’

‘વેઠ કાની પાસેથી લઈ શકાય ?’

‘વેઠ માટે હુકમ કાણ કરી શકે ?’

‘પરાણે વેઠ કરાવે તો ?’

ગ્રામ્યવાસીઓ સમજી શકે તેવી સહેલી ભાષામાં લખાયેલું છે. લોકોએ એકી અવાજે વખાણેલું છે. આઠ માસમાં આઠસો નકલ ખપી ગઈ તે તેનો પૂરાવો છે. હવે થોડી જ નકલો બાકી છે.

કિંમત ૦-૧-૬ પોસ્ટ જ સાથે

લખો:

મંત્રી, પ્રજાપરિષદ-ભાવનગર.

અમલનું ઝેર

બાઇ 'મશાલચી'ની આ પ્રસાદી જાહેર પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરતાં મળે એ આનન્દ થાય છે. ગામડાંની પ્રજાનાં-દુઃખ દર્દોની એ બાઇ સાચી પીઠાણુ ધરાવે છે. એણે જાત માહિતીના અનુભવોનો આ પુસ્તિકામાં આણે આણે ચિતાર આપ્યો છે. અમલદારીનું ઘેન એવું હોય છે કે પ્રજાકીય અંકૂશને અભાવે એ તરેહવાર અને વિચિત્ર વિચિત્ર સ્વાંગ ધારણ કરે છે. પુસ્તિકામાંના અમલદારીના ચિત્રો એ ઠેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. મહારી પોતાની જાતમાહિતીમાં આથી બહુતર દૃષ્ટાંતો ઘણા આવેલા છે. આ પ્રસંગો વિરલ હોત તો તેને પ્રસિદ્ધ આપવાની જરૂર રહેત નહિ.

ગ્રામ્ય પ્રજાના હિતાર્થે જે તંત્ર ચાલતું નથી તે તંત્ર ટકાવાને પાત્ર નથી, જે અમલદારી પ્રજા સેવાને

અર્થે વપરાતી નથી એ પ્રજ્ઞના આદરને ખુએ છે, જ્યાં જમીનના ખેડનારનો અનાદર છે, અવગણના છે ત્યાં ક્રાન્તિના પડધા સંભળાય છે. એ તંત્ર તાત્કાલિક સુધારણા માગી લે છે.

ભાષ મશાલચીને કોઇ અમલદારની સાથે વેરઝેર નથી, કોઇ ખાસ વ્યક્તિની નિન્દા કે ટીકા એ એમનો વિષય નથી. અમલદારીની ચાલૂ પ્રથાનાં અનિષ્ટો ખુલ્લાં કરવામાં એમનો આશય પ્રજાસેવા કરવાનો જ રહ્યો છે. અમલદારીની કોઈને જે દષ્ટાંતો લાગુ પડે છે, તે પોતાને શિરે કોઇ ઓઢી ન લે એમ હું ઇચ્છું છું. પરંતુ, અમલદારીને શુદ્ધ પ્રજાસેવામાં પલટાવી નાખવાનો નિશ્ચય તો પ્રત્યેક અમલદાર આ પુસ્તિકા વાંચીને કરી શકે છે. તેમ કરવામાં એ પોતાનું તે રાજ્યનું શ્રેય કરી શકશે.

પ્રજા સમૂહમાંથી જ અમલદારનો જન્મ થાય છે, અને તે એક પ્રજાજન તરીકે જ લય પામે છે. સામાન્ય પ્રજાવર્ગ કરતાં અમલદાર પોતાને ઉંચો શા માટે માનતો હશે? પ્રજા વિના એ કોની ઉપર અમલદારી ચલાવત? પ્રજા વિના પોતે કયા સમૂહમાંથી પેદા થાત? પ્રજા-હિતને માટે નહિ તો શા કારણે રાજ્યતંત્ર ગોડવાયું છે? અમલદારો પ્રજામતને માન આપીને ચાલતાં ન શીખે? પ્રજાના એક અદનામાં અદના માણસને પણ તે મીઠી

જીભે ન ખોલાવી શકે? જે માટે રાજ્ય તેને નભાવે છે કે સત્તાથી નવાજે છે એ સેવા પ્રજ્ઞહિતાર્થે કાં ન વાપરે? નવયુગનાં શિક્ષણ સંસ્કારથી રંભાયેલા અમલદારો રાજ્યમાં સેવા લેતા થયા છે. તેમણે શું સત્તાનો સ્પર્શ થતાં જ તેના ધેનમાં ચકચૂર થવું આવશ્યક છે? અમલદાર વિવેક મૂકે, વિચાર ચૂકે, સૌજન્ય વીસરે, અને લોક-પ્રભુની અવગણના કરે એ શું અમલદારીનું સ્વાભાવિક લક્ષણ હશે? નવયુવક અમલદાર અમલદારીની વ્યાખ્યા કાં ન બદલે? પોતે પ્રજાસેવક હોવામાં અભિમાન કાં ન માને? પોતે પ્રજાને માટે છે, પ્રજાને દૂભવવામાં પોતે જનનીને દૂભવે છે, પ્રજાનાં દીધેલ નાણામાંથી પોષણ મેળવીને એ પ્રજાનું નીમકહલાલ કરવાનો પોતાનો ધર્મ છે એમ નવા અમલદારો ક્યારે સ્વીકારશે?

પ્રજાજનોને શું કહું? અમલદારો પ્રત્યે વિવેક રાખવાની, તેમની તકલીફ કમી કરવાની, દુરજ તેઓ બળવી રહ્યા છે. પરંતુ, અમલદારોની તાબેદારી ઉઠાવવાની, તેમનાં અપમાન બરદાસ્ત કરવાની, રાજ્યે તેમને સોંપેલાં કામ તેઓ કરે એ ખાતર તેમનું મન મનાવવાની કે કોઈ પ્રકારની માનહાની સહન કરવાની પ્રજાની દુરજ નથી. અમલદારની બરદાસ્ત થાય, પણ અમલદારીની બરદાસ્ત તો હરગીઝ ન થાય. જે અમલદાર વિવેક ચૂકે, જે અવળાં વેણ કાઢે, જે બાન

બૂલીને પશુબળનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે, જે રાજ્ય પ્રત્યે એવકા બનીને પ્રજાને હીણી બનાવે કે તેમના રસ-કસ લૂંટવા ચાહે તે અમલદારથી અળગા થવાનો પ્રજાનો હક્ક છે. માનવ તરીકેના ગૌરવનો લોપ કોઇએ કોઇ પણ સંયોગોમાં થવા દેવો જોઇએ નહિ. અમલદારોની તમાખી કે તૂંડમિજાજી કે બદચાલ જે સદી લેવામાં આવે તો તેમાં પ્રજામાં રહેલી માનવતાનો લોપ થાય છે. પ્રજા કોઇ પણ જોગે માનવતાના માનવી અધિકારોની રક્ષા કરે અને અમલદારો પોતાનો સાચો ધર્મ પીછાણે એવો બાઇ 'મશાલચ્છી'નો હેતુ પાર પડે એમ હું ઇચ્છુ છું.

બાવનગર,
૩૧-૭-૩૧

અળવંતરાય મહેતા
પ્રમુખ લોક સેવા સમિતિ.

નશાખોર અમલદારોનું ભજન

એવા રે એવા અમો છઈ એવા
તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં ને બ્રહ્મ કહેશે તો,
કરશું પેટેલાની સેવા રે. ૧

કરમ ધરમની વાત ન કહેશો,
લાગે મને એ કૂડી રે;
જોર ઝપાટે ને થાંટ થપાટે,
લેળી કરું હું મૂડી રે. ૨

લોકા ફેકાને દાખ્યે રાખો,
દાખ્યે દાખ્યે એ તો દૂઝે રે;
લાલ લાકડીએ ને લાલ આંખડીએ,
એ તો આપણને પૂજે રે. ૩

દાકતાર થાઈ કે દફેદાર થાઈ,
સૌ અમલના ખ્યાસી રે;
એક જમાતના છીએ રે ચેલા,
મૂખ જુઓ તપાસી રે. ૪

ખરા જોટાના જોપમાં ન પડવું,
 એમાં ઢૂંબે બડી બડી બોટું રે;
 અહાલેક નામનો જાપ જપાવી,
 જર ગુડવા કરવી દોટું રે.   ૫

વસવાયાની વેલ્ય છે મોટી,
 નથી વળગવામાં વાંધો રે;
 સટર પટર કામ ઠાલાં રે થાયે,
 પછી આવડત પરમાણુ બાંધો રે.   ૬

બહારવાળા તો ફાવે તે બોલે,
 ભલે ભરે ઇ ફાળુ રે;
 દરવાજાને મોકળા મેલી,
 ખાળે વાસો તાળુ રે.   ૭

અમલદારો તો એવા જ હોય

લેખક : મશાલચી

આ લેખકને હાથે લખાય છે

જેને કપાળે ગુલામીનો ચાંદ ચોઝ્યો છે
એવા આમ્યજનોના આર્તનાદ રજૂ કરતી

‘આ વેઠથી તો તોળા !’

હિન્દુ જાતિએ ધુતકારેલા, ભટકતા ભિખારીની
દશા ભોગવતા અંત્યજનોના આકંદ પોકારતી

‘ઢેઢનો કોઈ ધણી નથી !’

(નાટિકા)

પુરુષ પ્રાણીના પંજમાં સપડાયેલી
ગામડીયણ બહેનોના બળાપા ઠાલવતી

‘બળ્યો બાધ્યોનો અવતાર !’

(નાટિકા)

લગભગ આટલી જ કિમ્મત અને કદની
આ પુસ્તિકાઓ થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

લખો:

મંત્રી, લોક સેવા સમિતિ,
તપ્તેશ્વરપ્લોટ, ભાવનગર.

શા'બનું તેડું

(૧)

ઝમરાળા મહાલના જુનાપાદર ગામની સીમમાં ધગધગતે ઉનાળે એક આદમી દેશાં ભાંગવામાં એકતાર થઇ ગયો છે. કાળા ઉનાળાના ધગધગતા અપોરઃ એવોજ પંડ્યતો કાળો વાનઃ અને એ બધાને આંટે એવાં કાળી મટોડીનાં કાળ દેશાં ધમેડતાં, કોદાળીનો પાનો તડકામાં તગતગે છે. આડીઅવળી નજર કર્યા વિના, પરસેવાથી રેખરેખ નીતરતો એ આદમી, એક પછી એક ઉથલ લીધ્યે જ જાય છે, જરા એ ખોટી થતો નથી. આજ અપોર લટક્યે ખેતરના કટકાનો બાકી રહેલો ભાગ આટોપી નાખવાની તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી છે.

આવે ટાણે ટારડી ઘોડી ઉપર એવીજ ઘોડીને શોભતો એક અસવાર એક પહોરના પૂરા ગાઉની ઝડપે પંથ કપાવતો ચાલ્યો આવે છે. તેનો દોર ધારેલ વખતે ધારેલી જગ્યાએ પહોંચવા કરતા, આકડા-આવળની લાંબીલાંબી સોટીઓ તરફ, અને તે સોટીઓમાંથી કુણી

માખણુ જોવી સોટીઓ વીણવા તરફ, અને તે વડે સમોડી સોટીનો નંબર કાઢવામાં વધારે છે.

સીમેસીમની ભેળી કરેલી સોટીઓની કોળી પુંઠ હેઠળ મક્તાં અસવારે ફેડી ઉપરથી લાકસો કર્યો. 'એ પટલ, એ પટલ, એ પટલ.'

દેશાં ઘમેડવામાં લીન થઇ ગયેલા પટેલ અવાજ સાંભળતો નથી. ત્રણુત્રણુ સાદનો સામો પડધો ન મળવાથી અસવારનો મીઝજ અદ્ધર ચડી જાય છે. કોળીમાંથી લાંબી સોટી કાઢી થોડીને સમોડતો આડખીડ ખેતરોમાં પડે છે. લગોલગ જઈ, હોય એટલું બળ કાઢી ત્રાડ મારે છે: 'રોંચા, સાંભળજ કે નહિ ? કાન છે કે કોડીઆં ?'

એકાએક પટેલ માથું ધ્રુવું કરે છે. કડીઆળી ચાળથી પરમેવો લૂછી, અપમાનને ગળી ફેંકે 'ઉતારતો બોલે છે: 'આવો હળવા હાલદાર, રામરામ.'

'ભાળ્યા રામરામ, રોગો અહીં ભગત થઇ ગયો છે તે.'

'આવે ખરે ટાણે કેમ આંટા ખાવો પડ્યો ? હવાલદાર.'

'તમારી હોળીઓમાં. ટેમસર દરબારી લેણાં ન આપો તમે, અને આંટા ખાવા અમારે.'

'તે છે શું ?'

'શા'બ બકોરે છે.'

‘કાણુ માણુદાર શા’બ ?’

‘ના, મા’રાજશા’બ । શા’બ તે કેટલાક છે. તે પૂછું છે ? આ શા’બને પેલા શા’બ ?’

‘ત્યારે તો તમાવી સાદુ બોલાવતા હશે ?’

‘હા, છે તો એમજ.’

‘પણ આ સાદુ તો ત્રણદી પહેલાં એની હરબર થઇ આવ્યો છું.’

‘તે હું કાંઇ ન જાણું. તમારે જે જવાબ આપવો હોય તે ત્યાં જઇને આપવો.’

‘ઠીક લ્યો, મોઢે થઇ આવીશ.’

‘ક્યારે જઇશ ?’

‘આ કટકું અધુરું છે તે પૂરું થયે.’

‘ના, એમ નહિ. હલધડીએ જ હાલ્ય. શા’બને કામનો ખોટીપો થાય છે.’

‘ઠીક ભાઈ, ઇ પછે કરીશ. પણ બટકુક રોટલો ખાઇ આવું. તમારી પહેલાં પૂગ્યો સમજવો.’

‘ઇ વાત જ નહિ. મોઢા આગળ થઇ જા. નહિ તો શા’બને કહી દઇશ કે નથી આવતો.’

‘ભાઇ, તમે મને પરાણે ઢરડી જાઓ છો, પણ શા’બ અત્યારે સૂઇ ગયા હશે. નકામા મારે ભૂખ્યે પેટે શેકાવું પડશે.

‘પટેલ, બહુ અવળાઇ કર મા. માઈ નો માન્યામાં બહુ કાયદો નહિ કાઢ્ય. તડકે માઈ માથું તપી જાય છે.’

છેલ્લા વેળામાં હવાલદારની આંખ પટેલે જોઈ લીધી. ખંભે ક્રોધાળી નાખી, થાગડથીગડ જોડાથી ઠસરક ઠસરક ચાલતો પટેલ, દોઢ ગાઉનો પંથ કાપી ઉતારે પહોંચ્યો. ડેલામાં પગ મૂકતાં જ ચોકીદારે ટપાર્યો :

‘ક્યાં હાલ્યો આવછ ઢેકા ?’

‘શા’મે બોલાવ્યો છે તે સલામે જાઉં છું.’

‘ડેલી બહાર નીકળ. આ કંઈ ચોરો નથી તે એમ તેમ પૂછ્યા ગાછ્યા વિના હાલ્યો જાહે ?’

‘ભાઈ, એમને શી ખબર ? મેં જાણ્યું કે શા’મે બોલાવ્યો તે એમનેમ જવાતું હશે.’

‘છ તો સાંભળ્યો તારો જવાબ. જરાક વિવેક બિવેક શીખ.

ત્યારે શા’બને વરધી આપો :

‘શા’બ તો આરામમાં છે. હમણાં નહિ મળે.’

હળવા હવાલદાર તરફ પટેલ વળી કહે :

‘કાં ભાઈ, હું નો’તો કે’તો કે શા’બ આવા તડકાના ઉંધતા હશે !’

‘એમાં હું શું કરું?’ એવા ટુંકા જવાબમાં પટેલની ઠેકડી કરતો હવાલદાર પોતાને રસ્તે પડે છે.

શા’બની ઉંઘ ક્યારે ઉડશે તેની માળા જપ્તો પટેલ ઉતારાના બહારને ઓટલે બેઠો છે. ભૂખ્યા એના પેટમાં ઉડજો વળે છે. ‘હુંગો કરવા ખીસ્સામાં હાથ નાખે છે, પરંતું ફૂટી બદામે નીકળતી નથી. આંધણુ જેવો ઉનો નિસાસો મૂકી, પટેલ આડું પડખું ફરે છે; અને થાક્યાપાક્યા પટેલની આંખો તરતજ વિંચાય જાય છે.

સૂતાં પૂરો કલાકે નહિ થયો હોય ત્યાં બે સાંઢાની વઢવાડના કાલાહલથી તે ઝબકીને જાગે છે. જાગીને જૂએ ત્યાં બપોર લટકી ગયા છે. તડકાની ગરમી મોળી પડી છે, પરંતુ પેટની ગરમી તો વધતી જ જાય છે. ઘોમ તડકાના તાપ કરતાં આ તાપ તેને આકરો લાગે છે. મનમાં ઘણા ઘોડા ઘડી તે ચોકીદાર પાસે જાય છે : ‘શા’બ ઉઠ્યા હોય તો કહેજો કે હું આવ્યો છું.’

એક ચોકીદાર પટેલને ઠેકડીએ ઉડાડે છે: ‘હા. પટેલ, લે કહીએ. તમારા બધાના નોકર છીએને !’

‘ના ભાઈ, મારાથી જવાય નહિ. ઓટલે તમને ચીધું છું, નીકર તો હું જ જાત.’ પટેલ સવજો જવાબ વાળે છે.

કાંઈક ચોકીદારને દયા આવે છે. અંદર જઈને તે ખબર લાવે છે : ‘કે શા’બ હમણા કામમાં છે કામમાંથી પરવાયે’ બોલાવશે. ઘેર જાય નહિ એમ કહવડાવ્યું છે.’

જવાબ સાંભળી પટેલની પેટપીડનો પાર નથી રહેતો. લમણે હાથ દમ્પ સુનસુન બેસી રહે છે : ઘણીવાર ચોકીદારોને પૂછે છે : ‘શું દરબારી કામળીયાનું કામ હશે ? તમને ખબર તો હશે, વાત તો કરો.’

‘હા છે તો કામળીયાનું ! જુઓ, શા’બ અમલદારોનો હારે ચાપાણી ઉડાવે છે. દાક્તર શા’બ, ફેજલદાર શા’બ વગેરે આવ્યા છે. જરા નાસ્તા પાણી ખાઈ કામળના ભુંગળા ફૂંકશે !’

શા’બનું કામ સાંભળી પટેલને દુઃખમાંએ દસવું આવી જાય છે. થોડીવારે બધા અમલદારો બહાર નીકળે છે. હજુ પણ શા’બે ન બોલાવ્યો તેથી પટેલની ધીરજ ખૂટે છે. ફરી તે ચોકીદારને કહે છે :

‘શા’બને ખબર આપોને !’

‘પટેલ, હું તને સાચું કહી દઉં છું. તું રીતરીવાજ જાણતો નથી.’

‘તે ભાઈ, તમે શું કહો છો ? હું કાંઈ સમજતો નથી.’

‘જો હવે તને ચોકખું કહી દઉં, વારે ઘડીએ કાંઈ ઠાલા આંટા નહિ ખવાય. ચાપાણી આપ તો કામ થાય.’

‘ભાઈ, મારી પાસે રાતીપાઈ પણ નથી. ચાપાણી શેના આપું ? સવારનો દાતણભર્યો છું. પણ કોકવાર મારે ગામ આવશે તો નજર રાખશું.’

ચોકીદાર શા’બ પાસે જઈ વરધી મેળવી પૂચ્છાવે છે. લટકતા લીરાવાળું માથાખાંધ્યાનું સમુંનમું કરતો પટેલ થડકતે દિલે શા’બ પાસે જાય છે. શા’બ ઓરીસની ઓશરીમાં લાંબી આરામખુરશીમાં પડ્યા છે. શા’બને ભાળી પટેલ સલામ કરવા વાંકો વળી જાય છે. ઓસરીના પડથાળ હેઠળ ફળીઆમાં ઉભો રહે છે.

‘તમાવીનું કાંઈ બરવું છે કે નહિ ?’

શા’બે પાધરો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘શા’બ, વેંત થાય તેમ નથી.’

ચાર દિવસ પહેલાં તારી પાસે મોકાણુ કરવા આવ્યો હતો. હવે મારે કેટલા આંટા ખાવા ?’

‘શા’બ, ક્યાંઈ નાખી નજર પોગતી નથી.’

‘તો તારાં સગાંબહાલાં પાસે જ. દોઢા બમણા કર. પણ અમારૂં લેણું કાંઈ થોડું અટકશે ?’

‘શા’બ, બધે જઈ આવ્યો. પણ કાંઈ ધીરતું નથી.’

‘ક્યાંથી ધીરે ? દાનત જ ખોટી. જમીન હરરાજ થશે ત્યારે આંખ ઉઘડશે.’

‘શા’બ તમને જેમ લાગે એમ ખરું. બાકી મમે એમ કરું તો યે આવા કાળા ઉનાળામાં કોઈ ધીરે એમ નથી.’

‘તો ધરેણું મેલ.’

‘શા’બ, અમારે ખેડુતને ધરેણું કેવાં ને વાત કેવી હોય તો રાખી વાડ કરું ?’

‘ઠાણું ડા’પણ વધારમાં ડા’પણ. બહુ સતની પૂછડી થઈ ગયો છે તે. જે દાનત સાચી હોય તો આ વેશ ન હોય.’

પટેલ મુંગે મોઢિ નીચું મોં રાખી સાંભળ્યા કરે છે. શા’બ વાગ્ધારા ચાલુ રાખે છે :

‘તારા ભુંડ થેપાડાં નેને ! તને ખેડુ કહું કોણ ? તારા જેવાં ખેડુતો માંડે લોહી ઉકાળી નાખે છે. ન આપવું હોય તો કાંઈ નહિ. ટળ અહીંથી તારું કાળું મોઢું લઈને ધરમેળો થા.’

મહામહેનતે આંખમાં આવેલાં ઝળઝળાયા રોકતો પટેલ જાકારો સાંભળી પાછાં પગલાં કરે છે. જતાં જતાં શા’બ બડબડે છે.

‘આવા ખેડુતો તો દરબારનું નામ ઝળવે છે. આવાને તો વીણીવીણીને હથપાર કર્યા હોય તો.’

થાકયોપાકયો પટેલ દી આથમ્યે ધરભેજો થાય છે. આખા દીની લાંઘણ તાણેલ પટેલને રાતે પૂરું વાળુ ચે ભાવતું નથી. સૌ આડોશીપાડોશીઓ ટોળે વળી કારણ પૂછે છે. પટેલ વિતકકથા કહી સંભળાવે છે. કહેતાં કહેતાં મહામહેનતે રોકેલાં આંસુ ગાલ પર દડી પડે છે. દિલાસો આપતાં એક પાડોશી કહે છે :

“અમલદાર તો એવા જ હોય. જો એવામાં દયાનો છાંટો હોય તો અમલદાર જ શું કામ થાય ?”

સાચક પટેલ ભોંઠા પડ્યા.

(૧)

નોરતાંના નવા દિવસો છે. ગામડે ગામડે ગરબારા-
સની ત્રમઝૂટ બોલે છે, અંડારીઆ મહાલના પોલણકા
ગામે આવી ત્રમઝૂટ બોલી રહી છે. દીલી કંસો
મૂકેલાં કડીઆં, હવામાં ફગફગી રહ્યાં છે. એનો આનંદ
માણવા ધરબાર બંધ કરી, નરનાર ઉમટી પડ્યાં છે.
અને મેઘરાગ્નની કૃપાથી માથોડું માથોડું ઉભેલા લીલાછમ
બાજરા, પવનને ઝપાટે ઝપાટે તાલ દમ રહ્યા છે.

એમાં હાંફળો હાંફળો એક ખેડુ પૂરપાટીએ દોડ્યો
આવે છે. હાથમાં પગરખાં લઈ મુઠીઓ વાળી 'દોડો'
'દોડો' એવી ખૂમ પાડતો તે ચોરાબણી દોટ કાઢતો
આવે છે.

ગેડીઆનો કર્યો ધાય (૨)

શ્યેડું દૂધની વછૂટીઉં રે લોલ.

કોધ કરશોમા મા'રાજ (૨)

અમે તમારા બાળકયા રે લોલ.

ચોમાસાના માસ ચાર (૨)

તેમાં શ્રાવણ સેવ્યાં.....

ચરણ અધૂરું રહી ગયું. રંગમાં ભંગ પડ્યો. લોકોએ વાત પૂછી. પેલા માણસે કહી દીધું. લાંબી વાત કહેવાનું ટાણું નથી. આડોડીઆનાં બે ટોળાં લીલો બાજરો વાઢવા મંડ્યાં છે. બાબા પટેલની વાડી તો સાવ સાફ કરી નાખી છે.' જુવાનો હાથ પડ્યું હતી-આર લઈ દેડ્યા. આડોડીઆએ છેટેથી ગામડાનો સંચળ સાંભળ્યો. હાથ પડ્યો બાજરો માટેલા ગધેડા પર નાખ્યો, અને સરકારી હદમાં ઘુસી ગયા. લોકોએ તે દી ફરી ગરખી લીધી નહિ. આડોડીઆની વાતો કરતાં કરતાં સૌ પથારીમાં પડ્યાં.

પછી તો આડોડીઆં હળ્યાં, અસરસવાર આવે. બાળ્યું તેટલું લઈ જાય. કોઈની પછેડી તો કોઈનું ફાળીઉં, કોઈના જોડા તો કોઈની લાકડી. લોકોએ આ વ્યાધિમાં રંગેછંગે નોરતાં કર્યાં નહિ. દી'રાત કાળી મજૂરી કરી તૈયાર કરેલો બાજરો પોતાના નશીબમાંથી ખસતો જોઈ, ફફડાટમાં ને ફફડાટમાં આખી રાત કાઢે છે. પરભાતના પોરમાં ગામેગામની રંજડની વાતો આવે છે. એમાં સાચકપટેલની વાડીમાંથી મુઠીફાટે એવો બાજરો, બાંગ

કરી ગયાના વાવડ આવ્યા. ગામમાં હાહાકાર ખેલી ગયો. ગામેડું જોવા ગયું. એક સમ ખાવાનું હુંડું આખી વાડીમાં ગોત્યું જડતું નથી.

સાયક પટેલ જૂનવાણી આદમી હતા. એંશી વરસની અવસ્થાએ પહોંચેલા હતા. પરંતુ વગર સુડીએ આખી સોપારીનો લુકો કરી નાખે એવા એના દાંત હતા. પડ્યા પડ્યા હોકો ગગડાવી ચોરાની ગાર ઉખેડવી તેમને ગમતી ન હતી. ચા, ખીડી કે એવું એલફેલ તેમને વળગ્યું ન હતું. ત્રણે ટંક પંખા જેવા રોટલા ખાઈ સીમનું કામ કરતા. વખત મળે તો હાકોરજીના નામની એ માળા ફેરવતા. ‘આપુ’ના દેખતાં રાજ્યમાં તેમને ભારે અસ્થા હતી. પોતાની વાડીની આ દશા જોઈ તેમનું ટાટું લોહી તપી ગયું, અને ઉપડ્યા ફરીઆદી કરવા.

ગામલોકો આડા ફર્યા: ‘સાયક પટેલ, જવામાં કાંઈ માલ નથી, પાછા વળો !’

‘ના, મને કોઈ રોકશો નહિ. શું બંધ તાળાં વસાઈ ગયાં છે ?’

‘હા પટેલ, જમાનો બદલાઈ ગયો છે, અને રંજડ કાંઈ આપણા એક જ ગામમાં છે ? આખો અંડારીઆ મહાલ ભેળાઈ ગયો છે.’

પણ અમલદારને કહેવું તો જોઈએને? કીધા વિના શું ખબર પડે?’

‘કાંઈ આપણે ખબર પાડવી નથી. ખબર પાડવામાં ધરમાં હોય એ બધું જાય છે. અને કયો અમલદાર આ વાત નથી જાણતો?’

તામાં ચડેલ સાચક પટેલે કોઈનું ગણકાયું નહિ. પહોંચ્યા ફોજદાર પાસે. ફોજદાર કહે: ‘જાઓ પટેલ, તમારી વાંસે પહોંચ્યું છું.’

ફોજદારને વાંસે પહોંચતાં ત્રણ દિવસ થયા. ચોથે દિવસે આવ્યા. એમને ઉતારાપાણી દેવાયા. આડીતેડી વાતચીતમાં બપોર થઈ ગયા. બપોરે ભાણુમાં લયપચતા લાડુ મૂકાયા. શા’બ જમ્યા એટલે આરામ જોઈએ. ખાટલા ઢળાણા, બપોર લટકયે શા’બ ઉઠ્યા. સાંજે વાડીઓમાં આંટો મારવા ગયા. ભેળાએલા સાચકપટેલના ખેતરનું પંચાતનામું કરતાં આવ્યા. રાત્રે કેસરીયા દૂધના કઢા પીવાણા, અને વળતી સવારે ભાઈશા’બ ‘તપાસ’ કરી હાલી નીકળ્યા.

સાચક પટેલ તો આવી મનમાં વિનાની તપાસથી આભા બની ગયા. મનમાંને મનમાં સમસમી રહ્યા. તો ય અઠવાડીઉં કાઢી નાખ્યું. કાંઈ સળવળાટ ભાળ્યો નહિ.

છેવટે વહેલી સવારે બગબગામાં ઉઠ્યા. અંડારીયા ભણી ઉપડ્યા. બપોર સુધીમાં બાર ગાઉનો લાંબો પંથ કાપી નાખ્યો. પોરો ખાધા વગર ફોજદારની કચેરીમાં ગયા. જતાંવેંત જવાબ મળ્યો કે શા'બ આરામમાંથી ચાર વાગે ઉઠશે. સાચક પટેલે દલીલ મેલી 'હું અંડારી-આથી લાંબો પંથ કરીને આવું છું. મારે અલુછટકયાનું કામ છે.'

'તું અલુછટકયા કામવાળો અને અમે બધા નવરા. કાદો એને કચેરી બહાર, માથા પકવતો મટે.' ફોજદાર અંદરથી ધુરક્યો.

સાચક પટેલે જેમ તેમ પંદાર દોઢ પંદાર કાઢી નાખ્યો. ફોજદારશા'બે 'આવું છું' કહીને સાચક પટેલને પાછા બાળ્યા. પંદરમે દી'એ ફોજદારશા'બે દરશન દીધા. ત્રણ દી'નો મુકામ થયો. સાકરીઆ ધુરમાંનાં ભોજન દેવાયાં. પરગામથી ચાહીને મગાવેલ નાગર-વેલના મુબવાસ અપાયા. અને ઘેરડીની વાંસે એરડો હોય તેમ, સપાઠસપરાનાં મોઢાં ગળ્યાં થયાં. ફરી પંચાત-નામાંનું ફારસ ભજવાયું. અને 'શા'બનો પંડય' વિદાય થયો.

સાચક પટેલ આ બધો તુકતો બાળી ઠરી ગયા હતા. પરંતુ એ તુકતા માટે કોઇને ઠપકો આપે તેમ ન હતા. કેમકે એ તુકતો તેમણે પોતે જ ઉભો કર્યો હતો.

મોટા ફોજદારશા'બ ગયાને મહિનો માસ વીતી ગયો. પરંતુ દરબારી તપાસનાં પગરણ દેખાણું નહિ. બીજી કારથી આડોડીઆને કાને આ બધી વાત પૂગી. મોટા હાકેમના કાંધમાં કાશ છે એ જાણ્યે તેમના ટાંગામાં બમણું જોર આવ્યું. ચોમેર લૂંટનો મારો ચાલ્યો. અને તેમાં યે સાચક પટેલના બાયુંની વાડી ખેતરનો સોથ જ બોલાવી દીધો. મોલાતને માથે આદુ જ વાવી દીધું.

સાચક પટેલની આશા પડી બાંગી હતી. પણ પલાળેલું મુંડાવ્યા વગર છૂટકો ન હતો, પાંચ મળતીઆ બાયુંને બેળા લીધા, અને પાટનગરને કોડે ઉપડ્યા. હારે ચાર પાંચ વીથું રૂપીઆ લીધા. ત્રીજે દિવસે પાટનગર પોલારપુરને ઉગમણે દરવાજો આવી પહોંચ્યા.

દરબારગઢમાં જવા પટેલે સંદેશો કહેવડાવ્યો. સંદેશો અદ્વરથી જ ઉડી ગયો. છેવટે સપાઇને ચાપાણી વળ્યેનું આપ્યું. અને સપાઇએ બાપુના મેળાપનો સંચ બાંધી દીધો.

બાપુએ ભારે આદરમાન દીધો. સામે ખુરશી નાખી દીધી. સારે મોઢે બોલાવ્યા. અને હમણાં બંદોબસ્ત થઇ જશે. 'તેમ કાણું. પોલીસના બડા ઉપરી શા'બ ઉપર બીડો લખી દીધો. અને ઉમેર્યું કે 'પટેલીઆઓ હું જાતે આવત. પણ મારે વિલયાત જવું છે.'

બાપુના મેળાપથી પટેલના પંડયમાં જીવ આવ્યો. પગમાં જોર આવ્યું. અને આશાના પોટલાસમા બીહાને માંથાબાંધ્યામાં ખોર્યું. પટેલ ઉપરી શા'બની હારીસે ગયા. હારીસનો પત્તો મેળવતાં એ કલાક ગયા, ને ત્રીજો જમણે ઉપરીશા'બ હારે મેળાપ બાઝ્યો. શા'બે ભવાં ચડાવેલ આંખે બીડો વાંચ્યો. પગથી તે માથાસુધી પટેલને નીરબી લીધા, ઠંટેપંટે જવાબ આપ્યો: 'પટેલ અઠવાડીઆ પછી હું અંડારીએ આવવાનો છું: એ વખતે આનો નીકાલ કરશું.'

આશાભર્યા પટેલ ધરબેળા થયા. આણેલી ખચી ખૂટી ગઈ હતી. એ ક્યાં ગઈ એમ કોઈ પૂછે એમ ન હતું. અને પૂછે તો જાહેરમાં કહેવા જેવી એ વાત ન હતી. પરંતુ 'અદોખસ્ત થશે' એ બાપુનો જવાબ એમને બહુ ગાઠ્યો હતો. અને આશાના પ્રગટેલ એ દિવડાર્થા નાણાંની વાત તેમને ઓછી ખટકતી હતી.

થોડા જમણમાં ઉપરી શા'બનું મુકામ થયું. ઉપરીશા'બે સાચક પટેલને સંભારીને તેડું મોકલ્યું. ઉપડતે પગલે અંડારીઆ ગયા. કચેરીમાં પગ મેલ્યો. શા'બે છેટેથી ભાળીને આંખ ફેરવી.

'આવો પટેલ, અંડારીઆ ગામનું નાક છે! તમારે તો દરબાર હારે વાતું થાય! તમારી સાદુ ખાસ બીડા મોકલે! ભારે જબરી ઓળખાણ! એમ કહી

પટેલને પેટભરી બનાવ્યા. શરૂઆતમાં તો ભોળા દિલનો પટેલ મરમ ન ખારખી શક્યો. પણ પાછળથી એ પણ કળી ગયા. પછી આકરાવેણુ કાઢવા મંડયા.

‘મને અરજી આપ્યા વિના ઠેઠ ઉપર ગયા કેમ ? શું અમને દરબારે મફતના બેસાર્યા છે ? શું દરબાર અમને હવે કાઢી મૂકશે ? અને રંજડ તો આખા મહાલમાં છે. આ બધામાંથી કોઈ ન આવ્યું ને તમે કેમ આવ્યા ? આવીને શું કાંદો કાઢી લીધો ?’ મોંમાં પાનનો ખીડો મૂકીને શા’બે ફરી ચાલુ રાખ્યું.

‘દોઢડાપણીઆ તે આનું નામ ! તમે તમારું ખેતર સંભાળી બેસો નહિ તેમાં અમે શું કરીએ ? અમારે તે કાંઈ કામકાજ હશે કે તમારી વાંસે ઘોડા દોડાવ્યે જ રાખવા ? મોંએ પગીયાં આવ્યાં છે, તો બે ધરપત નથી ? છાનામાના પરબુનું નામ લઈને ભજન કરતા હો તો ! અને કાંઈ ઉંચાનીચા થવું હોય તો પહોંચો દરબાર પાસે. વિલાયત ગયા છે તેની પછવાડે.’

પટેલ તો નીચીમુંડીએ જમીન ખોતરતાં બેસી ગયા. શા’બ ચાપાણીની ધમાલમાં પડયા.

પટેલે પાંસરો ગામનો કેડો લીધો. ‘પોગો વિલાયત દરબારની પાસે’ એ વેણુ વાટબધી તેના દિલમાં રમવા મંડ્યું. ધરે જઈ પોકેપોકે રોવાઈ

જવાયું. એને તો એક ભવમાં બે ભવ થયા હતા. મામના નાના મોટા માણસો બેળા થયા. બે મોભાદાર પટેલોએ કીધું:

‘ભાભા, એમાં ધોખો કરવાનો નથી. જમાનો બદલાઈ ગયો છે. તમે તો ઉપરીશા’બની વાત કરો છો, પણ બે બદામનો હવાલદાર બખ્ખે કટકાની ગાળો કાઢે છે.’ ‘કહેવું સત્તર આનાનું છે.’ બધાએ ટાપશી પૂરી.

‘એટલે મુંગા બેસી રહેવામાં જ મરતખ્યો છે. આજના જમાનાના અમલદારો તો આવા જ હોય !’

૩૧. મેશીની મધલાળ

(૩)

‘મોતીબા, દીકરાને કેમ છે ?’

‘વસતા કાકા, દીકરાને ત્રણ દી’થી તલકાટે એવો તાવ ધગ્યે જાય છે. જરાયે દોરો દેતો નથી.’

‘હમણું તો મેક્ષેરીઆના વાયરા છે. આપણા જ આમમાંથી કાંઈ નહિ તો યે વીશપચીશ કેસ બગડ્યા હશે. અને ખાટલા તો ધરેધરે છે. સંભાળવા જેવું ટાણું છે.’

‘હા કાકા, છે તો એવું જ. ભગવાને અમારા ઉપર દુઃખ નાખવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી. એમાં વળી આ દીકરાવું થયું છે. શું કરવું તે સળ સૂઝતી નથી. તમે કહો તેમ કરીએ.’

‘જુઓ બા, મારું પૂછતા હો તો માથું મારવાની આ વેળા જ નથી. જોડીએ ગાડું, અને થકએ મેંદરડા ભેળા.’

બાદરવા મહિનાનું ખરું ટાણું છે. ઉપરાઉપર એલી મંડાવાથી ગામડાંમાં જીવજંતુનો છતારો થયો છે, કાચાં શાંગ, ચીબડાં અને કાકડીમૂળા ખાધામાં આવ્યાથી મેકેરીઆનો તાવ ફાટી નીકળ્યો છે. એક પછી એક એમ સંખ્યાબંધ માણસોને લીધે જ નય છે. મોટીઆ ગામના મોતીઆના ઘણી સાથે ત્રણ દીકરાનો જીવ તેણે ખેંચી લીધો છે. બાકી રહેલા એક દિકરા ઉપર તેની નજર ચોંટી છે. દુઃખની મારી ગાભરી બનેલી વિધવા બાપ મોતી ગામના પૂછ્યાફેંકાણું કહેવાતા વસતા કાકાની જોડે દીકરાને ઉગારવા વાતુએ વળગી છે.

વસતા કાકાએ ઘણાં ચોમાસાં જોયાં છે. દખના દાંડા કેવાં વસમા હોય તેનું તેને જ્ઞાન છે. મોતીઆનું મેદરડે જવાનું મન તેઓએ પારખી લીધું. પરખાર્યા ઘેર ગયા. પોતાના દિકરાને કહે : ‘મોના, ઘરમાં બળદ નાખ. પેટીમાંથી ફાઈ ગાદણું કાઢ. બટકુંક શીરાવી લે... તારે મેદરડે જવું છે.’

મોનો દાદાનો દયામાં જીવ છે તેમ જાણતો હતો. પટ શિરાવીને તૈયાર થઈ ગયો. ગાડું જોડી મોતીઆને ડેલે ઉભું રાખ્યું.

ગાડું બાળી મોતીઆ કહે : ‘કાકા, તમે શું કામ બટપટ કરી ? આપણે ગાડું ન હતું ?’ જવાબમાં

વસતા કાકાએ સાબદા થવા કીધું. માંદા આદમીને ગાડામાં બેસાડ્યો, અને માડું હંકારી મેલ્યું.

બે બેતરવા વસતા કાકા વળાવવા આવ્યા. મીઠી મીઠી શિખામણુ દીધી. અને પાછા વળ્યા. આ વખતે મોતીબાથી એટલું જ બોલી જવાયું ‘કાકા, મેં તો કોઇ દી શે’ર ગામનો દાકતર ભાળ્યો નથી. તમે આવ્યા હોત તો પાધરૂં પડત.’

‘બેટા, સાચી વાત છે. પણ મારે ઘરે બે ખાટલા છે. મોનાની વહુ અને તેની મા ત્રણ દિવસથી કન-મુન્ય પડ્યાં છે.’

‘કાકા, છતો મને ખબરે નથી, હું તો ખબર કાઢવા ગે નથી આવી. તમે મુખેથી પાછા વળો. મોનાબાઈ ક્યાં નાના છે ?’

ગાડાનાં પૈડાં ફરવા મંડ્યાં. લીલાં બેતરે વટાવવા મંડ્યા. લીલું ચોમાસું ચરેલા વઢીઆરા બળદો હળવી-કુલ ગાડીને રમાડતા જાય છે.

ગાડીને સાચવીને ચલાવવા છતાં વાટ વસમી થમ પડી: ભાદરવા મહિનાનો કાળો તડકો માંદાની કાયા માથે તપવા મંડ્યો. શરીરને રૂંવે રૂંવે દેવતાના તીખારા જોવો વસમો લાગે છે ! પાણીપીડા વધી, મોળોજીવ થયો, અને ઉલટીએ જોર પકડ્યું. કાક તોખાએ છ

માઉનો પંથ વાઢ્યો. મોનાભાઈએ હરમત દેતાં કીધું :
મોતીબા, આ લાલ મકાન દેખાય તે દવાખાનું. એક
દુવા ભેળું બધું હેઠું ખેસાડી દેશે !

ત્યાંતો દૂરથી ધૂળ ફડતી બાળી. પીઠ ઉપર પોતાના
ધણીના પેટનું પાણી ન દસે એવી હાલ્યે એક ઘોડી
હાલી આવે છે. ઘોળા શેતર દાઢી મુઠ્ઠા બગલાની પાંખ
જેવી ઘોળા ઘોડી : ઘોળુંફુલ માથાખાંધ્યાનું, અને
ઘોળા ખેસના છેડા જૂલતા આવે છે.

મોનાભાઈએ અસવારને તરત જ ઓળખી લીધો,
‘એતો વસતા કાકા !’ હળુ વાત કરે છે ત્યાં વસતા
કાકા આવા પહોંચ્યા.

‘કાકા, છોકરાઉંનં ઘરે કસુવાણુ છે અને તમે
મફતના યું કામ આંટો ખાધો ! મોતીબાએ આવતાવેત
પૂછ્યું,

‘એટા, ઘેર ગયો પણુ મારૂં મન થાજે પડ્યું
નહિ. વળી આજે ઘરે સુવાણુ છે.’

વસતા કાકાએ ટુંકામાં પતાવ્યું.

દવાખાના પાસે જાડને છાંયે જાડું છોડ્યું.
દાકતર શાંખે સગી આંખે જોયું.

વસતા કાકા બધાને ખેસાડી દવાખાનામાં જાય છે,
ત્યાં દાકતર દવાખાનાના પગથીઆથી ઉતર્યા.

કોટપાટલુન પહેર્યા છે, બુટમોજાં ચડાવ્યાં છે, અને ખીસામાં હાથ ધાજતાં ડો. મેશી બેપરવાઈથી હાલ્યા આવે છે. જાણે ગામડામાંથી કોઈ દહીં આવ્યું છે એની ખબર જ ન હોય !

‘દાક્તરશા’બ’ એમ કહેતા વસતા કાકા જમીન સુધી વળી ગયા.

‘કેમ શું છે ? એટલે જ કડકાઈથી કંચુ ભેતાં ડો. મેશી બોલે છે.

‘શા’બ, છોકરો માંદો.....’

‘હા, એ તો બધું બાળ્યું અત્યારે જમવાનો વખત થયો છે.’

શા’બે અદ્દરથી જ જવાબ વાળી દીધો.

‘આપને બહુ અસર થયું હશે. પણ અમારે આ વસમી વેળા છે,’ વસતા કાકાએ આજીજી કરવા માંડી.

‘તમે લોકો સાવ અજાણ છો. નિયમિતતામાં કાંઈ સમજો છો કે નહિ ? તમે બધા માંદા પડો એટલે તમારી પછવાડે અમારે પણ માંદા પડવું ? જાઓ અત્યારે છાંયે બેસો, બુખ્યા પેટે માથા ઝીંકાવોમાં, મગજને તુકશાન પહોંચે છે.’

ડો. મેશીએ નિયમિતતા ઉપર નાનકડું ભાષણ આપી દીધું.

હજી પચાસ ડગલાં પૂરાં ભર્યાં નથી, ત્યાં
‘દાકતરશા’બ, રામરામ’નો અવાજ મેશી દાકતરને
કાને પડ્યો. શા’બે ચક્ષમા વેગળા કરતાં કંચું બેચું.

કોરી જગન્નાથીનાં કડકડતાં લુગડાં પહેરલ એક
જીવાન છે. કાનમાં હેમનાં ટુલ અને ઉપર ચાપવાં છે.
ભેટયે આંધેલ પછેડીનાં છેડા હવામાં ફમફગે છે. શા’બે
એનો કસ માપવા પગથી તે માથાસુધી નજર કરી લીધી.

રામરામ, કેમ કાંઈ કામ છે ?

મારા દાદાએ પાંચ મણુ ગોળ મોકલાવ્યો છે, તે
ક્યાં ઉતાર ?

મેશી દાકતરનું મન પલાળવા બેઠું જીવાને
લાલચ પાથરી.

‘ખીજી કાંઈ કામ છે ?’

ગોળનું નામ બાળી મોંમાં પાડી વછટેલા દાકતર
શા’બે મીઠાશથી કીધું.

‘કામ તો છે, પણ આપ જમો તી કેડે વાત.’

‘શું કોઈ માંદું છે ?’

‘હા શા’બ, મારી મા જરા કસરામ ગયાં છે.’

‘ગાડું દવાખાનામાં લાવ. હું દવાખાને જઈ છું.’

મેશી સાહેબને આવતાં બાળી કમ્પાઉન્ડરો પાછા
વળ્યા. એમનો નિયમિતતાનો સિદ્ધાન્ત ક્યા ખૂણામાં

ભરાઈ ગયો તે કોઈએ પૂછ્યું નહિ. ગોળના ગળા-
મણુમાં ગળી ગયેલા મને પણ એ શંકા ઉઠાવી નહિ.
એટલે, ગાડું કમ્પાઉન્ડમાં મથું કે તરત જ, દર્દીની બરા-
બર તપાસ થઈ. અને દિલ દબને દવા દેવાઈ.

વસતા કાકા આ બધું સગી આંખે જોઈ રહ્યા
હતા. ભારે પમલે તે દાકતર શા'બ પાસે ગયા. એને
શરમાતાં શરમાતાં કીધું.

‘શા'બ, ભેળાભેળા અમારું ચે કરજો.’

ભેળાભેળા શું કરે રાખ ?

શા'બ, બીજુ શું, જરાક દવા.....’

‘આવા મફતીઆએ અમારો જીવ લીધો.’

શા'બ અમે ગરીબ માણસ છીએ. એક જ ઘર-
માંથી ચાર મરણ થયા છે. સાત ઘરવચાળ આ એક જ
ઝાઝી ખોટનો છોકરો છે.’

વસતા કાકાએ છોકરા તરફ આંગળી ચીંધતાં કહ્યું.

‘રોગચાળો છે તે એમાં મરે. અમે શું કરીએ ?
હ કાંઈ દાકતરશા'બ થોડો જ જીવ બાલી દે તેમ હતો ?’

‘શા'બ જરા દવા આપો તો તમારો ઉપકાર !’

‘ડોસા, તમે એક વેનીલા છો, અમથા મારો
સગડ નહિ મૂકો, ચાલો જોઈ જઈ’

દાકતર શા'બ ગાડાં પાસે આવ્યા. છોટેથી નજર
કરી. દવાખાને જઈ લખડધકચે દવા લખી આપી.

‘ શા’બ અમે આજનો દી’ રોકાઇએ કે જઇએ. આપનું ધ્યાન પડે એમ કહો. ’

‘ ડોસા, બધા દી’ની દવા આમાં ભેળી આપી છે. મરવું જીવવું છ’ ભગવાનના હાથની વાત છે. બાકી અહીં તો દર્દીની ભરતી છે, એટલે, પાછા થેર જવું છજ સાઈ છે. અને વળી ગામડાંના માણસને દવા કેવી તે ક્યા કેવી ? (સુદર્શનનો ઉકાળો પીધો કે ગમે એવો તાવ ખલાસ ! દરબાર સુદર્શનના પડીકા શું કામ મોકલે છે ? એનો પૂરો ઉપયોગ તો કરો ।)’

‘ શા’બ, પણ આને સાઈ થશે ? ’

‘ હું પરભુનો દીકરો છું ને, તે તમને બધું કહી દઉં. આસ્તેથી સારોસારો જવાબ આપીએ ત્યારે કિલટા લેતા જ પડે છે । ગામડામાં આવા આવા નંમ જ ભર્યા લાગે છે ।

વસતા કાકાને છેલ્લા શબ્દ માથાના ઘા જેવો લાગ્યો. એના દિલમાં જાણે તાનું તેલ રેડાયું । ગાડું જોડાવી દવાખાનું છોડ્યું. રસ્તામાં દિકરાનું ભવિષ્ય થયું. મોતીયાને માથે આભ તૂટી પડ્યો. દુઃખથી મોતીયા બહાવરા ખની ગયા. કોક તોખાએ ઘરભેળા કર્યા.

આ વાતની જાણ થતાં આખા ગામમાં કાજો કકળાટ મચી રહ્યો. એક કહે :

‘ આપણા વસતા કાકા, એને કાંઈ છે ? ક્યે’રના માણસને કાંઈ લાજ આવે છે ? ’

‘ભાઈ, શેની આવે ? દરબારને પોતાને જ આપણી ક્યાં ખેવના છે ?’

‘આપણા દરબાર માટે એવું બોલો છ ગોઠતું નથી.’

‘ન ગોઠે તો કાંઈ નહિ. પણ અમારા હૈયામાં હોળી સળગે છે. કિતી કિતી ઝાણું નીકળે છે.’

‘કેમ ? એટલું મધું શું છે ?’

‘આ દાકતરે કયું છ તમારે મન તો ઝોધુ હશે કેમ ?’

‘દાકતરનો વાંક તો ખરો. પણ એમાં દરબારને શું છે ?’

‘દરબારની વાત મુઠીમાં રાખવા જેવી છે. શું સંચળને કટકે જ ગામડાના રોગો મટી જતા હશે કે દરબાર સંચળના કટકાની જ લહાણી કરે છે ? અને મટી જતા હોય તો વહેંચે નહિ એના શહેરમાં ? આજની ઘડી મુઠી આપણને બહુ ઉઠાં ભણાવ્યાં. શું સ્પેરના માણસ જ દવામાં જાણતા હશે ?’

કહેતા કહેતા વીરા પટેલથી હભા થઈ જવાયું. બધાએ કાન પકડ્યા. તેણે આગળ લંબાવ્યું :

‘બધા અમલદારો જાલચાટણા થઈ ગયા છે. એનું મોઢું બોલાવવું એના કરતાં ઘરે આછી પાતળી દવા કરવી સારી. અને જેનો ધણી આંખ આડા કાન કરે, એના અમલદારો તો એવા જ હોય ને !’

પંતુજનાં પરાક્રમે

૪

‘ગેંગેટમાં ગનહેરનામું આવ્યું છે કે ‘પાંચસો માણસની વસતિવાળા ગામમાં નીહાળ્યું થઈ ગઈ છે. એટલે ઓછી વસતિવાળા ગામમાં નિહાળ્યું ખોલી દેવા.’

ત્યારે તો આપણી જ કહણાઈને કે અરજીઓ કરી કરીને હાથ દરડાઈ ગયા, ધક્કા ખાઈ-ખાઈને ટાંગા હીટ્ટા થઈ ગયા, તો યે કાંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. વળી શાંખ બ્યારે ગામતરેથી આનીકાર નીકળે ત્યારે હયે ચડાવી દઈએ. જવાબમાં ઠંડે પેટ હાથ ફેરવતા શાંખ કહે ‘મારા ધ્યાનમાં છે.’

જેમડી ગામની ઉપર રાતનો ખીન્ને પહોર છે. ચાંદરડાનો આછો પ્રકાશ ગામડાની ગલીઓ ગલીઓ વેરાયો છે. વાળુપાણી કરી સૌ જાગી જવાની તૈયારીમાં છે. એવે ટાણે ઓઘા શેઠની હાટડીને ચોતરે પટેલી-આઓએ વાતો માંડી છે. મેમાન બેઠા બેઠા સાંભળે છે.

‘હાલો આપણે ફરી અરજી કરીએ. વાગે તો માયુ નહિ તો થોથું તો છે જ.’

‘હા કરોને. થાય તો બહુ રૂડી વાત છે.’

‘અરજી કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી, પણ નિહાળ્ય થયે કાંઈ સુખ છે? સારો માસ્તર મળે તો ઠીક, નહિ તો ગામમાં બહુ લાવવા જેવું થશે.’ મુછે દોરો ફુટતાં એક જુવાનડાએ વાંધો મેલ્યો.

‘છોકરા, તું તો પહેલેથી જ આવું બકીશ?’

‘કાકા, બકતો નથી, બોલું છું. નહિ તો પુછો જાખરીઆના પટેલને.’

‘દીઆળ પટેલ, આ શું વાત કહે છે?’

‘તમારો ભત્રીજો કહે છે એ બાવીશ આના છે. અમારી નિહાળ્યનું લપ કાંઈ જેવું તેવું નથી.’

‘કહો તો ખરા. અમને ખબર તો પડે.’

‘અમારી નિશાળના મારતર પરભાતના પોરમાં ખાટલામાંથી ઉઠે એવા ટાછડીનો ઉઠો હાથમાં લેતાંક નિહાળ્યની કુંચીઓ લે, અને નિહાળ્ય ઉઘાડે.’

મેમાને પોતાના ગામની નિહાળ્યની વાત માંડી.

‘પછી’

‘કોક છોકરાને કહે કે છોકરા દાતણુ લાવજો. શા’બને માટે લાલું દાતણુ આવે. આ દાતણુનો ડાંચો મોઢામાં ખોમી પાંચ સાત ધર ગણે. ‘મોતી કાકી, અંબાબાના કાંઈ ખરખખર આવ્યા ?’ ‘જોધાબાલા, ગોળનો શું લાવ ઉપજ્યો ?’ ‘ગોમતી ફે, ચુંદડી જોઢાડવા મેમાન આવ્યા ?’ આમ પાંચ સાત ધર ગણે એટલે શા’બનું દાતણુ પૂરું થાય. ’

‘પછી ?’

‘મોટું ઘોઘ કારવી ખુરશી ઉપર લાંબા ટાંગા કરીને બેસે. મુછો ઉપર વળ ચડાવતા જાય. ત્યાં તો ચાર પાંચ ગોડીયા આવીને બેઠા જ હોય. આ બધા સાદુ ચાના રંગેડા ઉકળે. શા’બ ચાપાણી પીવે. આડો ખોખો સોપારીનો ડુચો ભરે. સોપારી ખોરાં હોય તેની હરકત નહિ! આમ શા’બના ચાપાણી પૂરાં થાય.’

‘પછી ?’

‘રંગમાં આવે તો ઘડીક છોકરાં ઉપર આંખ ફેરવે. ‘એલા મનીઆ, પાઠ લખી લાવ્યો?’ ‘એલા લધરા, સલેટ સામું ધ્યાન રાખ્ય.’ ‘એલા પેઘીઆ, પાઠ વાંચ’ આમ ઘડીક અગડમ બગડમ બણાવતા જાય, વાતુંના ફકાકા ઝૂડતા જાય, અને સામી ભીંતે થૂકતા જાય. આખી ભીંત ચીતરી મેલો’

‘પછી?’

‘બપોર થઇ જાય, ને છૂટી મળે. શા’બ છે તો એકલા. પણ હોય હમેશાં એકલા. બાઇડી તો છે કોઇ બાતની. પણ શા’બનો મીઠાજ તેજ છે. એ દી આવે તો એવા ઘોઠા ઝૂંડે કે ત્રીજે દિવસે પીર ભેળી થઇ જાય.’

‘પછી?’

‘જમવાની વેળા ક્યારે થાય તે કહેવાય નહિ. જો ઉનાપાણીના રગડા ઓછા પીવાણા હોય તો વહેલી થાય. નિહાળના વખતમાં યે થાય, અને વખત બહારે થાય. અમારા માસ્તર વખતના વળગાડથી વળગેલા નથી!’

‘પછી?’

‘શા’બનો જીવ ધરમમાં. નાવણુ કર્યા વગર કોઇ દિ જમે નહિ. જો કે કરે હમેશાં રોટલા સનાન. ખાધા પહેલા ખંખોળીઉં ખાઇ લે. કોકવાર પોતડી પલળે, ને કોકવાર નાં યે પલળે, જેવા પોતડીના બાચ્ચા!’

‘પછી?’

‘જમી કરીને શા’બ પેટે હાથફેરવતા ખાટલો ઢાળે. તમાકુ ચાવતા આરામમાં પડે. જાણે બાહરવાની ભેંસ પડી.’

‘પછી?’

‘રેંઢાટાણે નિહાળ્ય ઉઘડે, અને એનું એ ધમસાણું જામે. ચાના રંગેડા ઉકળે. નાના ડાયના જામે. ચાના રંગેડા ઉકળે. ત્યારે અમારી નિહાળ્ય હોટલ થઇ જાય. વાતુના તડાકા થાય, ત્યારે અમારી નિહાળ્ય ચોરો થઇ જાય. એમ અમારી નિહાળ્યમાં નવા નવા રંગ થયા કરે! ’

‘ પછી ? ’

‘સાંજ પડ્યે શા’બ કરવા નીકળે. એનું ફરવાનું નોખી ભાતનું. આજ આ દશે જાય તો કાલ પેલી દશે જાય. શીંગ ચીમડું, શાકપાંદડું, કે જે હાથ પડ્યું તે ઝોળીમાં નાખતા જાય. અને તે એટલે સુધી કે પાડોશીએ ધરવ કરે. વળી શીમનો એક્યે મોલ તેના જાણ્યા બહાર નહિ. કહા મોલાત આગતર છે કે કહા મોલાત પાછતર છે, ઇ બધું એની જીભને ટેરવે. ’

‘ પછી ? ’

‘એકલી સીમની જ વાતુ જાણે એમ નહિ. પણ ગામના ઝીણા મોટી વાત તેના ધ્યાનખારી નહિ. પોતીને ધરવાવવાના છે ને એતીને કાઢી મેલવાના છે, વીરાના વેશવાળમાં વાંધો પડ્યો છે ને સાંડાના સાસરીઆને આણ નીપજ સારી છે, એ બધું એમને માલમ. છતાં મોટી ટપાલ હાકિસ ! ’

‘ પછી ? ’

‘રાત પડે ત્યારે એને ઉગે દી. રાતે રંગમાં આવે ત્યારે એની હુશીઆરીની ખબર પડે. માણાનું માપ મળા પટેલે કાઢ્યું, અને જોખનું માપ જીવન શેઠે કાઢ્યું : આમ એટલા ભવની માંડે. સાંભળનાર ખૂટે ત્યારે વાતુનો ઘોષ અટકે. ધ પોતે જ કહે, મને અડધીરાત બાંચ વિના ઉંઘ આવે નહિ અને સોનાનાં નળીઆં ભાલ્યા વગર ઉઠવું ગમે નહિ.’

‘પછી ?’

‘નિહાળ્યમાં બે છે ઝોરડા. એમાં એક વાપરે છે માસ્તર, અને બીજામાં બેસે છે નિહાળ્ય. માસ્તરવાળો ઝોરડો જોયો હોય તો ઉભા રહેવું બે ગોઠે નહિ. માખીઓ બણબણે, મચ્છરો ગણગણે, અને અદ્ધર બાવાઓ લખડે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉકરડો. ચુલામાં સુંડલો એક રાખ. ઠામ લુંડાં કાળા મશ. ગોળો આત્યવારે વીંછળાય, ને મંગળવારે વાશીદું કઢાય. આ માસ્તર ચોખાઈ શું સીખવાડે ચુલાની રાખ ?’

‘પછી ?’

‘‘વારપરખ કે સારો મહિનો બેસે ત્યારે છોકરાને પૂરી કઠણાઈ. અસૂર સવાર નિહાળ્ય ઉઘાડે અને ઉઘાડે તો બે માસ્તરના દર્શન દોહલાં. માસ્તર વન્થાના છોકરા ભણ્યે જ જાય !’

‘પછી ?’

‘માસ્તર ચૈતર મહિને ઓખાહરણુ વાંચે, ને પરશો-
તમ મહિને પરશોતમ મહાત્મમ વાંચે, બળેવે રાખડી બાંધવા
નીકળે ને બેસતાવર્ષે આશીર્વાદ દેવા નીકળે, અગીઆરશે
કથા વાંચે, ને પૂનમે સત્યનારાણુનું ચોગડું બેસતું કરે,
આમ પરવપરવણીએ એની ટેલ તો હાલતી જ હોય !’

‘ પછી ? ’

‘પરીક્ષાની વેળા થાય. ને માસ્તરને ચટપટી લાગે.
ડાયરા મોળા પડે, ચાના રંગેડા ઓછા ઉકળે, ગામગપાટા
ઓછા થાય, ઉંચેથી બાવા સાફ થાય, ને ભીંતો લીપી-
ગુંપીને ધોળાય. ઓહોનોઃ આંટો નિહાળ્ય બનાવી દે !’

‘ પછી ? ’

‘ માસ્તરનો કોરડો ફરે. સોટી વાગે સમસમ અને
વિદ્યા આવે રમઝમની કહેવત ખરી પડે. આખી પા
એના ધાંટાથી ગાળ રહે ત્યારે ખબર પડે કે ગામમાં
નિહાળ્ય આવી લાગે છે ! છોકરાઓને ટાણે કટાણે
બેલાવે, અને જમ તેમ કરી અબ્યાસનો ગોટો વાળી દે.’

‘ પછી ? ’

‘ ઇન્સપેક્ટર શા’બ આવે. શા’બને કાનપડું ઉજળડ
છે, કાને બેક ઓધું સંભળાય છે અને માસ્તર છે પેક.
મણિત લેખાંમાં તો ઘણાખરા છોકરાઓ પાસ જ
થઈ જાય. શા’બ ન બાળે એમ કહેવાની રીત જ
નોખી ભાતની !’

‘પછી ?’

‘પરીક્ષા ઉકલે એટલે માસ્તર ઘર ગયો. પેથાના આપને કહેશે ‘તમારો છોકરો હિંચે નંબરે પાસ થયો. તેની ચાલાકીથી શા’બ બારે લે’રમાં આવી ગયા.’ થેલીઆની માને કહે ‘છોકરો બહુ ઠોઠ. પણ મહેનત કરી ચડાવી દીધો.’ લીંબાભાઈને કહેશે ‘છોકરો બે મહિના માંદો રહ્યો. પણ હૈયા ઉકલત ખરી. હું રાતે બોલાવી એને શીખવાડતો. ઈ મારી મહેનત ફળી.’

‘પછી ?’

‘આ બધું એટલા સારું ગાઇ બતાવે કે જ્યારે ખળાટાણી આવે ત્યારે ‘ભાઈ’નું ધ્યાન રખાય. ઘઉંટા-ણીમાં ઘઉં મળે, બાબરો મળે, અને વાઢ ફરે ત્યારે ‘ભાઈ’નો ગોળ ખરો થાય.’

‘ત્યારે તમે અરજી કેમ નથી ફટકારતા ?’

પછી પછી કહીને જીભના કુચા વળી ગયેલા પટેલના મોંમાંથી વેણ નીકળી ગયાં.

‘પટેલ, હિંચે ક્યું’તું. એમાં કાંઈ મણા રાખી હશે ? ત્રણચાર મહિના કેડે માસ્તર ઉપર ફરફરીઉં આવ્યું. જેની સામે અરજી કરવામાં આવે એની પાસે જ તપાસ કરવા મોકલાય ! અને પછી તો તપાસ એવી જ થાયને ?’

‘શું તપાસ ન થઈ ? માસ્તરે કાંક જવાબ તો લખ્યો હશેને ?’

‘ માસ્તરે એમ લખી મોકલ્યું કે થોડા મળવ-
ળીઆ’એ મારી સામે જોડા આરોપ મૂક્યા છે, બાકી
હું ભારે સારો માણસ છું, બાવીશ વરસથી ખાતામાં
કામ કરું છું. ’ ખાતામાં કામ ખાવાનું હો ?’

‘ એમ ? માસ્તરની એવડી બધી વાત છે ? ’

‘હા, અમારા ગામના માસ્તરની તો એવી વાત છે.’

‘તો પછી નિહાલ્યની મામણી શું કામ કરવી ?’

‘મામણી તો કરવી. નઈ મામા કરતાં કાણો મામો
શું ભુંડો ?’

‘પણ માસ્તર આંવડું બધું કરે છ તો ન પોસાય.’

‘કેમ ન પોસાય ? પોસાવું ન પોસાવું છ વાણીઆ
મામણને. કણબીને વળી એ લપ શી ? પોસાણું ન હોય તો
અમલદાર આણે સાંપટમાં, તો ફટનાર પોસાઈ જાય.’

‘પણ માસ્તર કાંઈ અમલદાર છે ?’

‘અમલદાર તો એકવાર નહિ પણ સાડી સાતવાર ?
વેડે માડું આપવું પડે છે કે નહિ ?’

‘હા, અમલદાર મણીયે તો યે શું ? એવું કાંઈ
હોય ?’

‘હા, અમલદારો તો એવા જ હોય ! અમલદારના
વર્ગમાં બહુ એટલે થઈ રહ્યું. એમાં બિચારા માસ્તરે
શું કરે ને મામલતદારે શું કરે ! બધાએ એક
ફવાનું પાણી પીધેલું !’

